

Niels Steensens konversion bedømt fra dansk ikke-katolsk hold

Et historiografisk rids

Af Sebastian Olden-Jørgensen

Reformationsherredagen 1536 kom i Danmark til definitivt at markere bruddet med romerkirken. De særlige omstændigheder ved reformationens gennemførelse i forbindelse med afslutningen på en borgerkrig (Grevens fejde) og kongernes faste greb om statskirken sikrede enhed og stabilitet i den kirkelige udvikling. Ingen dynastiske tilfældigheder åbnede muligheder for rekatolicering, og de oldenborgske kongers lutherske sindelag og stærke ansvarsfølelse for kirken ledte dansk protestantisme sikkert i ortodoksiens havn. Katolske levn fandtes i salmerne, i ordforrådet i Christian III.s bibel og i enkelte katolske skikkes overlevelse (f.eks. sjæleringning ved dødsfald i Sønderjylland), men med udgangen af reformationsårhundredet må man anse katolicismen i Danmark for endegyldigt brudt. Gennem kirkeordinansens bestemmelser om bogcensur havde man sikret sig kontrol med det skrevne ord, og der blev holdt vågent øje med indvandrede religiøse opfattere. Kunne de ikke skrive under på fremmedartiklerne (1569), måtte de omgående forlade riget.¹ Fremmedartiklerne var foranlediget af forskellige nederlandske protestantiske flygtninge, men tog også sigte på katolikker.

Med Christian IV.s antikatske lovgivning kriminaliseredes det endegyldigt at være eller blive katolik. Således bestemtes det i Christian IV.s Lille Reces 1615, at konvertitter til den katolske kirke blev arveløse og ikke måtte bo i riget, samt at folk, der havde gået på jesuiternes skoler, ikke måtte få kald i skolerne eller kirken.²

Hvis man ser bort fra katolske troppers tilstedeværelse i krig og de små og fluktuerende katolske menigheder omkring gesandtskabskapellerne i København (fra 1647) og den katolske menighed i Fredericia (fra 1674), var den katolske kirke kun noget, man i Danmark hørte eller læste om, aldrig noget man personligt mødte. Danskerne kunne dog endnu møde den katolske kirke under ophold i udlandet, f.eks. på de studierejser, der var en del af den adelige livsstil og en nødvendighed for alle, der ved hjælp af uddannelse og lærdom ville fremad i denne verden.³ Nogle af disse rejsende konverterede, selv om det betød et definitivt brud med slægt, venner og fædreland. Man kunne nævne flere

navne, men blandt de danske konvertitter i tiden efter reformationen er Niels Steensen langt den kendteste, og mindet om ham og hans konversion svandt aldrig helt bort.

I det følgende vil jeg beskæftige mig med opfattelsen af Niels Steensens konversion, således som den har udviklet sig hos ikke-katolske forfattere i Danmark gennem århundrederne.⁴ Dermed udgør det følgende et bidrag til kortlægningen af forholdet mellem dansk og katolsk i spændingsfeltet mellem nationalt og religiøst.

Desuden er det mit håb gennem denne lille studie at illustrere nytten af historiografi forstået som traditionsbevidsthed. Historiografi må nemlig ikke reduceres til en encyklopædisk viden om, hvem der nu har ment hvad om dette eller hint. Historiografi er en del af de historiske videnskabers selvbesindelse. Al videnskab står i en tradition, eller hermeneutisk udtrykt: vi har altid »ein Vor-urteil«. Erkendelsesfremskridtet fremkommer da gennem den berømte hermeneutiske cirkelbevægelse, men det er en illusion at tro, at alene arbejdet med kilderne frigør os fra vore forudfattede meninger. Sideløbende med kildelæsningen er det nødvendigt at udvikle en traditionsbevidsthed. Traditioner udgør nemlig ikke kun en arvesynd, der skal søges bortvasket, men også en arv, der skal blive os bevidst, før den kan frugtbares. Ret beset er traditionsbevidsthed en forudsætning for, at udvikling indenfor de humanistiske videnskaber inklusive teologien skal kunne rumme mulighed for fremskridt og ikke blot være udtryk for forandring i takt med modestrømninger.⁵

Samtiden

Da Niels Steensen (1638-86)⁶ i november 1667 i Firenze konverterede til den katolske kirke, vakte det både opsigt og bestyrtelse. Lige så naturligt og glædeligt konversionen var for hans katolske venner, lige så uforståeligt og tragisk forekom den hans gamle trosfæller. Resten af sit liv blev han jævnlgt stillet til regnskab for sit »frafald«, og hans udgivne redegørelser for sine bevæggrunde blev gjort til genstand for udførlig, men for det meste forføjlet kritik.

En af dem, der tog sig for at demonstrere uholdbarheden i Steensens argumentation for den katolske kirke, var teologisk professor i København Christian Nold (1626-1683). Nogle uforsigtige udtalelser i en lærebog i logik og ikke mindst biskop Hans Wandals fjendskab havde kostet ham en række år i unåde. Da Hans Bagger efter Wandals død blev Sjællands biskop, steg Nolds stjerne, og fra 1676 var han atter tilbage på universitetet som professor i teologi. Som et led i gejstlighe-

dens reaktion mod regeringens økonomisk og udenrigspolitisk betingede spirende tolerance overfor religiøse mindretal underkastede han i 1678 et af Steensens kontroversteologiske skrifter (*Scrutinium reformatorum*) en kritisk efterprøvelse. Sjællands biskop Hans Bagger gav disputatsen yderligere vægt ved at forfatte forordet. Heri beklagede Bagger, at Steensen havde ladet sig besnære af »den babyloniske hore« (Baggers betegnelse for den katolske kirke).

Christian Nold indledte sin afhandling med følgende ord i oversættelse fra latin: *»Paulus formaner om, 'at der vil komme en tid, da folk ikke vil kunne udholde den sunde lære, men med kløende øre tage sig hobevis af lærere efter deres egne lyster; og med ørene vendt bort fra sandheden, vender de sig til fablerne' (2. Tim 4,3-4). Dette, som gennem mange århundreder hele tiden er sket, er for nylig blevet bekræftet af den hanoveranske biskop Niels Steensen. Han var blevet opdraget ordentligt og i den sunde lære, men holdt sig ikke til sandheden, som han havde suget til sig i sin familie, men skiftede – enten af nyfiken kløen eller af egen begærlighed – til alle rettænkende menneskers forundring sine lærere [dvs. reformatorerne] ud og udvandrede af vor kirke. Hans vildfarelse skyldes enten svig eller stræben efter vinding. Han har nemlig ikke offentligt givet andre grunde for sin apostasi til kende end den slags, der er bygget på fabler og indgroede vildfarelser.«*⁸

Ifølge professor Nold, der så vidt vides ikke kendte Steensen personligt,⁹ skyldtes konversionen således enten andres svig eller uværdige motiver hos Steensen selv. Denne holdning stod Nold ikke alene med. En anden af Steensens teologiske modstandere, rektor ved Herlufsholm Johan Brunsmann, refererede ved en lejlighed til et almindeligt rygte om, at Steensens konversion skyldtes udsigten til et katolsk giftermål,¹⁰ og en af Steensens studiekammerater (Christian Gersdorff) antog slet og ret, at Steensen konverterede i fortvivlelse over ikke at opnå en stilling som anatomisk professor i København.¹¹

Disse negative bedømmelser at Steensens konversion står selvfølgelig i forbindelse med de tidstypiske konfessionelle modsætninger. Det bør også nævnes, at ingen af Steensens nære venner har efterladt sig en vurdering af hans konversion. Nold, Brunsmann og Gersdorff udtrykker derimod nok ganske pålideligt spændvidden i samtidens almindelige danske vurdering af konversionen, som ikke byggede på nært personligt kendskab. I det følgende skal temaet efterspores i den danske, ikke-katolske Steensen-litteratur, hvor der kan iagttages såvel en stærk kontinuitet som nogle markante brud.

Jens Møller

Selv om fremstillingen om, at Steensens konversion skulle udspringe af lave motiver i sin groveste form ikke senere træffes i litteraturen, fik tanken om, at han var offer for et katolsk komplot et langt liv. Den præger således stærkt den første udførligere danske skildring af Steensens konversion. Denne skylder vi den teologiske professor Jens Møller (1779-1833). Gennem en rastløs skribentvirksomhed populariserede han en lang række teologiske og kirkehistoriske emner fra ind- og udland. I det af ham selv udgivne »Theologisk Bibliothek« gav han i 1821 en skildring af Steensens konversion.¹²

Skønt Møller var irenisk indstillet og ikke uvidende om katolsk teologi, stod det ham klart, at »*det naturligvis kun er ved Sophismer og falske Forestillinger, at en Protestant kan gøres vaklende i sin Troe.*«¹³ Derfor skildres Steensens konversion som en omhyggeligt iscenesat sammensværgelse med jesuitterne som bagmænd: »*Vi see dem [dvs. jesuitterne] og til dette Øiemed at sætte Fyrster og Cardinaler, Præster og Munke, Professorer og Bibliothekare, ja endelig Gesandtinder og Nonner i Bevægelse. Det er aabenbart, at de tvende Fruentimmere, Frue Arnolfini, og Nonnen Maria Flavia, have spillet en Hovedrolle ved denne Apostasie. Men det er i det mindste lige saa indlysende, at ogsaa de vare tildels figurerende smukke Marionetter, der styredes af (just ikke altid usynlige) Traade, som vare i Præsternes og Munkenes Hænder.*«¹⁴ Når komplotet kunne lykkes, skyldtes det ifølge Møller bl.a., at Steensen var »*gudfrygtig, men kortsynet*« og havde et »*ærligt for alt godt aabent Gemyt*«, som let lod sig påvirke af katolicismens ydre pragt.¹⁵ Kort sagt: De træske jesuitter udnyttede Steensens naivitet.

Derfor kommer, at J. Møller antydede, at Steensens betagelse af ambassadørfrue Lavinia Arnolfini, med hvem han førte religiøse samtaler i sommeren 1667, havde spillet en vis rolle. J. Møller mente ikke, at man skulle forestille sig nogen affære mellem de to, »*Men enhver Menneskekjendere veed, at Sophismer – især naar de ere beregnede mere paa Følelsen end paa Forstanden – virke langt farligere og dybere paa en ung Mand, naar de fremføres af en ung, smuk, dannet Quinde, især dersom hun ydermere er begejstret af en religiøs Idee, end naar de komme fra en Mands Læber, han være sig nok saa veltalende.*«¹⁶ Steensen var på daværende tidspunkt 29 år gammel, den højadelige fru Arnolfini var 36 år gammel og havde født flere børn.

Det er betegnende, at Møller bygger sin forståelse af Steensens konversion på andres beretninger og helt bevidst skyder Steensens egne redegørelser for konversionen til side. Ja, han skriver ligefrem, at Steensen nok har fortiet de reelle grunde til konversionen.¹⁷ Denne holdning må

hænge sammen med det ovenfor citerede udgangspunkt, at konversioner kun sker ved bedrag (sophismer) eller selvbedrag (falske forestillinger). Dermed bliver en konvertits eget syn på sin konversion per definition ikke relevant, og interessen flyttes fra at finde ud af, *hvorfor* Steensen konverterede, til at afsløre, *hvordan* han *bragtes* til at konvertere.

N.M. Petersen

Ansatser til et ændret syn finder man hos filologen og historikeren N.M. Petersen (1791-1862). Da han 1808 blev student, valgte han teologien som sit fagstudium, men tog aldrig embedseksamen. Han var et dybt religiøst gemyt, men kunne ikke forlige sig med dogmerne, og det blev som filolog – han stod Rasmus Rask nær – og historiker med tyngdepunkt i Nordens oldtidshistorie, han vandt sig et navn. Han kom i 1847 ind på Steensen, da han på opfordring af Den danske historiske Forening var gået i gang med det banebrydende arbejde at skrive en bredt anlagt dansk litteraturhistorie. Hans Bidrag til den danske Literaturs Historie (fem bind 1853-61) er et pionerværk, som ikke kun omfatter digtekunsten, men også videnskaberne historie. Han sammenfatter vurderingen af Steensens konversion i disse ord: »*Det er aabenbart, at han forlod sin Fædrenetro, fordi Protestantismen ikke tilfredsstillede hans dybe Sind, fordi han i den ikke saa nogen Forbedring i Livet, og fordi den oprindelige Kirke greb ham med sin Martyrdom. Uden tvivl var denne Apostasi en Forvildelse; men dens Motiver og det Martyrliv, den fremkaldte, skal beskues med Ærbødighed og ikke drages ned i det laveste Livs Sfære.*«¹⁸ Ordene om, at konversionens motiver ikke skulle »*drages ned i det laveste Livs Sfære*« hentyder til Møllers tanke om et erotisk element i Steensens forhold til ambassadørfrue Lavinia Arnolfini.

N M. Petersen holder således fast ved konversionen som en forvildelse, men ser dens årsag i Steensens egen personlighed, i »*hans dybe Sind*« og ikke i ydre påvirkning. Det er nærliggende at antage, at netop N. M. Petersens udogmatiske religiøsitet har bidraget til, at han kunne forestille sig et hæderligt religiøst motiv til at konvertere til katolicismen.

Jørgen Wichfeld

I forhold til N.M. Petersen repræsenterer kammerherre J. Wichfelds (1800-88) artikel i Historisk Tidsskrift fra 1865 en tilbagevenden til J. Møllers standpunkt.¹⁹ Denne antikvarisk og historisk interesserede stamhusbesidder satte Niels Steensen ind i en større historisk sammenhæng: »*Niels Steensens Livsskjæbne blev væsentligt bestemt derved, at*

hans Fremtræden i Verden indtraf paa en Tid, da de to modstridende Hovedvilkaar for al menneskelig Væren, Aandsfrihed og Aands-trældom, under Skikkelse af Protestantisme og Catholicisme stode i hæftig Kamp mod hinanden. Halvandethundrede Aar vare endnu ikke forløbne, siden Luther havde kastet Feidehandsken til Pavedømmet, og siden dette igjen i Jesuitterne, disse den specifikke Catholicismes energiske og veldisciplinerede Kjernetropper, havde fundet sine ivrigste og dygtigste Forkjæmpere. [...] Det Lys, Luther havde tænkt, skinnede i sin fulde Klarhed over en stor Deel af Europa og ytrede navnlig sin Virkning paa Læreanstalterne; medens nye Metoder og nye Gjenstande for Studeringen kaldte den lærelystne Ungdom massevis til Universiteternes Høresale, kæmpede paa den modsatte Side Catholikerne af yderste Evne for at føre Sjælene tilbage til Kirkens Skjød; hvad denne derved vandt i Kraft og Glands, var jo ligesaa stort Tab og Ydmygelse for Modstanderne. Jo høiere Rang, det være sig paa Grund af indre eller ydre Gaver, den Nysomvendte indtog i Verdens Øine, desto glædeligere var Seiren. Intet under da, at Propagandaen, og nærmest dens Tjenere, Jesuitterne, især efterhaanden som Stensen begyndte at vinde Navnkundighed i den lærde Verden, fæstede Blikket paa ham; atter og atter finde vi, hvorledes de stadigt omkredsede ham, indtil de endelig ganske havde gjort ham til deres». ²⁰ Intet under da at Wichfeld skildrer forløbet op til konversionen som et vel iscenesat skuespil. ²¹ J. Wichfeld anvender et bredere kildemateriale end J. Møller, men deler dennes grundopfattelse af konversionen som resultat af en katolsk sammensværgelse.

Wichfeld tog imidlertid i lighed med N.M. Petersen bestemt afstand fra Møllers insinuation om et erotisk moment i konversionen, ²² selvom han deler Møllers syn på Steensens sjælelige egenskaber: »Naar han derhos omtales som den der ikke vilde skade nogen – innocuus – som ikke ubegavet med Hensyn til Dømmekraft – *judicio non infelix* – saa maae disse Udtryk ikke ansees for at indeholde nogen Ironie eller Dadel; de skulde kun betegne ham som fremmed for Svig, som ubekjendt med Verdens Argelist. Derfor blev det ogsaa denne [dvs. katolikernes argelist] i en senere Tid af hans Liv saa meget lettere at besnære ham med sine Rænker«. ²³

A. D. Jørgensen

Hermed er vi nået til året 1884, hvor den banebrydende historiker, Danmarks første rigsarkivar, A. D. Jørgensen (1840-1897), udgav sin skelsættende og klassiske Steensen-biografi. ²⁴ Biografien lå så godt som færdig allerede i 1877, men blev først udgivet 1884, højst sandsynligt

foranlediget af at jesuitten W. Plenkers samme år udgav sin katolske biografi af Steensen.²⁵

Sammenligner man nu A. D. Jørgensen med hans forgængere, bliver man klar over, hvilket nybrud han repræsenterer. Ikke alene rydder A. D. Jørgensen en hel hob af unøjagtigheder og misforståelser af vejen, men han opgiver også definitivt tanken om, at Steensen skulle være offer for et komplot og søger konsekvent dynamikken i Steensens åndelige udvikling i hans egen person. På dette sidste punkt videreudvikler han altså N. M. Petersens lidt vagt formulerede idé om Steensens »*dybe Sind*«. A. D. Jørgensen udtrykte det på følgende måde i de hyppigt citerede ord: »*Man har søgt forklaringen [på konversionen] ad mange veje, både dengang og senere, men stedse på bekostning enten af hans karakter eller hans skarpsindighed, i strid med alt, hvad der ellers forlyder om ham. Svaret må efter alt hvad der foreligger komme til at gå i modsat retning: det kom således, netop fordi han var så klar en ånd, hans vilje så stærk og hans attrå så høj. Når han alligevel for vild af vejen, så nåede han dog tilvisse sit mål, – og hvem spørger vel om vejens længde, dens torne og møde, når målet er nået?*«²⁶

Ordene »*men stedse på bekostning enten af hans karakter eller hans skarpsindighed*« rummer opgøret med traditionen fra Møller og Wichfeld. Man bør også mærke sig ordene om, at for Steensen end vild af vejen (dvs. blev katolik), »*så nåede han tilvisse sit mål*«. Det betyder ikke, at A. D. Jørgensen anerkender den katolske kirke. Der er stadig tale om en vildfarelse, men ifølge A. D. Jørgensen var det alligevel muligt for Steensen at nå målet. Hvilket mål, kunne man da passende spørge? Jeg tolker ordene således, at for A. D. Jørgensen eksisterer den religiøse sandhed hinsides de forskellige, mere eller mindre fuldkomne kirkesamfund, og at man derfor på en og samme tid kan fare vild (af luthera-nismens relative fuldkommenhed) og alligevel nå målet. Den religiøse sandhed, Steensen nåede, karakteriserer A. D. Jørgensen ved ord som »*inderlighed*« og »*personlig tro*«. Det overrasker derfor ikke, at ortodoksiens tidsalder var ham inderlig usympatisk. Så stod han straks helt anderledes positivt overfor den pietismens vækkelse, som han så varslet i Kingos religiøse digtning.

For ret at forstå A. D. Jørgensens syn på Steensen er det derfor nødvendigt at supplere ovennævnte citat, hvor konversionen skildres som frugten af en hel række ædle karakteregenskaber, med følgende passus: »*Thi dette må først og fremmest fastholdes, at hans religiøse liv er i en stadig udvikling, at den begynder i hans første ungdom og først afsluttes med hans død: det er ingenlunde en løsreven krisis, som overrasker ham uforberedt og bryder hans ånds og hans tanks klarhed [...] I Paris*

og i Italien træffer han så en tilsvarende livsopfattelse blandt katolikker; han overvinder sine mange fordomme mod dem og de mødes i den religiøse inderlighed, som er hans naturs dybeste karaktermærke. Dette ruger i hans sind et par år, indtil den lange tunge krisis bryder frem«. ²⁷ For A. D. Jørgensen er Steensens personlige udvikling altså grundlæggende set religiøs og kontinuerlig, hvilket ret beset blot skærper betydningen af ordene om, at han tilvisse nåede sit mål.

Når A. D. Jørgensens biografi er blevet den klassiske danske Steensen-biografi, skyldes det nok i høj grad dens helstøbte billede af Steensens person og livsvej. A. D. Jørgensen byggede sit billede af Steensens personlighed og liv op om et par centrale bærende ideer, hvilket stærkt har bidraget til biografiens litterære værdi og prægende kraft. ²⁸ En af disse bærende ideer er Steensens personlige religiøse udvikling, således som det er skildret ovenfor. Vævet ind i dette første, personlige tema findes imidlertid et andet tema, der i højeste grad har bidraget til bogens popularitet og evne til at præge al senere dansk Steensen-litteratur: Det nationale tema.

Historien om Steensen er for A. D. Jørgensen en national tragedie, fordi Steensen ved sin konversion gik tabt for fædrelandet. Tragedien blev ikke mindre af, at det ifølge A. D. Jørgensen var »uforstand og snæverhøjerteth«, der var årsagerne hertil. ²⁹ Det tragiske perspektiv var imidlertid ikke kun, at Steensen videnskabeligt gik tabt for Københavns universitet og fædrelandet. Der er også et videre, religiøst perspektiv, således som det fremgår af følgende linjer: »Hvor ganske anderledes vilde det ikke have stillet sig, om disse sjælelige kriser havde truffet ham under andre omgivelser, fædrelandet. Også her var der jo spirer til et dybere kristeligt liv, hans jævnaldrende Thomas Kingo er et bevis fremfor mange andre. Hvad kunde der da ikke have været udrettet, hvis Nils Stensen var kommet til at stå ved hans side for at føje tankens klarhed til digtningens beåndelse? Hvad kunde han ikke være bleven for den danske kirke som en protestantisk Pascal, som en genopvækker af det oldkristelige menighedsliv, der ved Luthers reformation var svundet ind til dogmatik og theologi? – Han skulde lige så lidt komme til at stå ved siden af Kingo i kirken som han kom til at stå ved siden af Griffenfeld i staten og i videnskaben«. ³⁰

Den medicinhistoriske tradition: Julius Petersen

A. D. Jørgensens syn på Steensen har som sagt præget al senere dansk Steensen-litteratur. ³¹ Det er særligt den nationale ramme, A. D. Jørgensen placerede Steensen i, der har haft prægende kraft. Hans forståel-

se af Steensens konversion som et trin i en kontinuerlig religiøs udvikling fik derimod ikke lov til at stå uimodsagt.

Det var lægen og medicinhistorikeren Julius Petersen (1840-1912), der bestred A. D. Jørgensens rent religiøse forklaring. Han var i 1889 blevet ansat som Danmarks første docent i medicinens historie og blev i 1893 ekstraordinær professor i faget. I 1898 udgav han på grundlag af forelæsninger en let tilgængelig og personligt skrevet oversigt over guldalderen i dansk medicinhistorie: 1600- og det tidlige 1700-tal.³² J. Petersens standpunkt var, »at J. Møller har været nærmere på det rette Spor i sin psykologiske Grundbetragtning af Steno end hans senere Biografer, det synes at ligge ret nær at søge Løsningen af den nævnte Gaade og Nøglen til al Stenos vedvarende hemmelighedsfulde Sjælekamp i en ulykkelig, haabløs Kærligheds uimodståelige Magt over hans Sind. En dyb erotisk Lidenskab, som han maa føle som en Synd og en Brøde, men som fuldt har overvældet ham, er rimeligvis ogsaa det, der nu fører ham som en sidste fortvivlet Udvej atter at forsøge at forlade Florents, hvor meget end hans Hjerter bløder derved.«³³

J. Petersen repræsenterer dog ikke en simpel tilbagevenden til J. Møllers standpunkt. Ved på denne måde at udskille et enkelt element i J. Møllers forklaring og gøre det til krumtappen i sin forståelse, psykologiserer og reducerer han Steensens hele religiøse udvikling næsten til det meningsløse. J. Petersen vedgik selv i forordet, at hans bedømmelser var temmelig subjektive, men det har ikke hindret, at bogen i overordentlig høj grad har præget den medicinhistoriske tradition her i landet. Det gælder også lægen og medicinhistorikeren Axel Hansens behandling af Steensens konversion i hans biografiske indledning til den danske udgave af Steensens naturvidenskabelige værker fra 1939.³⁴

Den medicinhistoriske tradition: Axel Hansen

Axel Hansen (1884-1945) havde tidligt fået vakt sin interesse for Niels Steensen og står som typen på den filosofisk og historisk dannede og interesserede læge. Umiddelbart er arven fra J. Petersen tydelig: »Adskillige har ment, at en Betagelse af en fornem, italiensk Dame, Fru Lavinia Arnolfini var afgørende for Conversionen; andre bestrider et saadant Motiv paa det bestemteste. Ubestridt er det dog, at selve det sidste Skridt, det Øjeblik, da den katholske Troes Sandhed som i et Syn greb ham, fandt Sted faa Minutter eller Timer efter, at Damen havde truet ham med at afbryde enhver Forbindelse, hvis han ikke omvendte sig. Man lægger ogsaa mærke til, at Steensen stærkt pointerer, hvorledes en Udtalelse af Fru Lavinia om, at hun var rede til at ofre sit Blod og

give sit Liv for at frelse hans Sjæl, gjorde det dybeste Indtryk paa ham og betød meget for hans Omvendelse; sligt Bevis paa Christenkjærlighed havde han aldrig fundet før. Det ses dog ikke, at Fruen virkelig udviste stor Opofrelse overfor Steensen, bortset fra Bønner. Og for en ildfuld Italienerinde falder et saadant Udtryk vist let paa Læberne. Rime­ligvis har Steensen haft bedre Forstand paa Mænds Psychologi end paa Kvindesind«. ³⁵ Skønt udtrykt med større forsigtighed end af J. Petersen er det i grunden J. Møllers gamle opfattelse af Steensens personlighed, vi her møder i poleret form.

A. Hansen føjede imidlertid et nyt element til sin forståelse af Steensens konversion, som udgør et reelt alternativ til A. D. Jørgensens opfattelse: »Naar man betragter forskellige af Steensens Udtalelser om hans Omvendelseshistorie, ses det tydeligt, at den i næsten alle Hense­ender former sig i Overensstemmelse med hans Natur som Videnskabs­mand. Først iagttager han den katholske Kirke. Han finder i den kat­holske Menighed større Inderlighed og Hengivenhed, større Opofrelse og Uegennytte, flere hvis Levned var præget af Christentro, flere Hel­liggjorte, end han havde set i de protestantiske Lande; han finder lige­som større Kraft i Katholicismen end i de andre Trosformer, større En­hed, i Modsætning til Protestanternes indbyrdes Dissens. Dette er ren iagttagelse, til Dels foretaget flere Aar før Tanken om Conversion har givet sig Udtryk. Senere, i Firenze, foretager han grundige Studier i Skrifterne, nu er Problemet ham paa nærmeste Hold. Endelig foretager han Experimenter, prøver at bede paa katholsk Vis, belært derom af en ihærdig Nonne. Paa denne Måde, ad ren erkendelsesmæssig Vej, voxer hans Forståelse og dermed hans Sympathi for Katholicismen, samtidig med at hans Uvilje mindskes mod de Forhold i den, der til at begynde med stødte an mod hans protestantiske Tilvænning. Og endelig indtræf­fer det Øjeblik, da han kaster alle Betæneligheder bort, i et Nu, som i en Intuition, berørt af en Kvindes Ord. I næsten alt dette genkender vi Naturvidenskabsmanden Steensen: Observatoren, Experimentatoren, den kritisk undersøgende, den intuitivt seende, ganske som vi vil finde ham arbejdende i sin Videnskab. Hele Omvendelseshistorien viser ham som den fordomsfri Sandhedssøger med den dybe Erkendelsestrang, han altid havde været. Derimod finder vi ikke tydeligt – som saa ofte el­lers – den virkelige Syndserkendelse som et betydningsfuldt Led i Om­vendelsen«. ³⁶

Den afgørende forskel til A. D. Jørgensen er, at A. Hansen fuldstæn­dig paralleliserer Steensens naturvidenskabelige og religiøse tanke­gang. Selv om A. D. Jørgensen genkendte Steensens personlighed som videnskabsmand i hans selvstændige og fordomsfri undersøgelse af

teologiske problemer, rækker det ikke ved hans forståelse af Steensens personlige udvikling som dybest set religiøs.³⁷ Når A. Hansen derimod skal karakterisere Steensens hele åndelige udvikling, anvender han det mere filosofiske udtryk »*fordomsfri Sandhedssøger med den dybe Erkendelsestrang*«. Samme tendens til at vælge erkendelsesmæssige udtryk ses i hans beskrivelse af Steensens religiøse gennembrud: »*Og endelig indtræffer det Øjeblik, da han kaster alle Betænkeligheder bort, i et Nu, som i en Intuition, berørt af en Kvindes Ord*«. Det er en forklaring af konversionen, som er rent intellektuel – »*som i en Intuition*« – og følelsesmæssig – »*berørt af en Kvindes Ord*«. Man spørger sig selv, om A. Hansen overhovedet forstod, hvad religiøsitet endsiges katolsk tro er, og om han ikke af den grund pressede et naturvidenskabeligt tankeskema, som han kendte fra sit eget videnskabelige arbejde (iagttagelse, undersøgelse, eksperiment og til slut intuitivt spring), ned over Steensens religiøse udvikling?

For A. Hansen bliver videnskabsmanden Steensen dermed til den egentlige Steensen, og han kan da heller ikke – i modsætning til A. D. Jørgensen – se noget positivt i Steensens sidste år, hvor han beskriver Steensen som en »*utilfredsstillet Zelot*« for hvem »*Livet, selv Kampen for Troen, mere og mere synes at have mistet sin Tilløkkelse*«. ³⁸ For Axel Hansen at se nåede Steensen ikke sit mål.

Ordene om den manglende »*virkelige Syndserkendelse*« viser i øvrigt, hvor snævert Axel Hansen var bundet til den traditionelle protestantiske religionspsykologi. Måske netop fordi han ikke selv var religiøs, kunne han kun genkende ægte religiøsitet i den fra pietismen overtagne skematiserede form for religiøst gennembrud med dens bodskamp, det pludselige gennembrud og den fuldkomne lyksalighedsfølelse.

Grundlæggende set er den ovenfor skitserede medicinhistoriske tradition vel et forsøg på at søge forklaringen på Steensens konversion på et ikke-religiøst, dvs. rent psykologisk og/eller erkendelsesmæssigt plan. For så vidt er der tale om en sækularisering. Det forekommer ikke urimeligt at antage, at medicinhistorikernes faglige baggrund i lægemiljøet har været afgørende for, at de har søgt forklaringerne i denne retning. Dette fører imidlertid til urimelige uoverensstemmelser med kilde materialet, når det ikke som hos J. Møller a priori suppleres med en grundantagelse om upålideligheden af konvertitters egne udsagn om konversionen. Netop ved sine enkle og plausible ræsonnementer har den medicinhistoriske tradition imidlertid haft gennemslagskraft langt ud over lægemiljøet. Den præger således også den teologisk uddannede bibliotekar Knud Larsen.

Knud Larsen

Knud Larsen (1895-1981) var cand. theol., men blev aldrig – vel af samvittighedsgrunde – præst. Året efter sin kandidateksamen i 1920 tog han eksamen ved Statens biblioteksskole og var i over en menneskealder bibliotekar ved Købmandsskolen (senere Handelshøjskolen). Hans største indsats i Steensen-sagen var samarbejdet med den katolske pater Gustav Scherz Csr om udgivelsen af Steensens teologiske værker i to omfangsrige bind.³⁹ Nogle år forinden havde han i Kirkehistoriske Samlinger præsenteret frugten af sin mangeårige beskæftigelse med Steensen.⁴⁰ K. Larsen opfattede afhandlingen som en uddybning af visse centrale punkter i A. D. Jørgensens biografi, og dens styrke er forsoget på at indkredse cartesianismens og Spinozas indflydelse på Steensens åndelige udvikling. En grundlæggende svaghed er dog manglen af en egentlig kildediskussion, ligesom K. Larsens forståelse hæmmes af, at han vel kendte Steensens danske, lutherske baggrund, men ikke den katolicisme, Steensen konverterede til.

K. Larsen synes umiddelbart i stor overensstemmelse med A. Hansen,⁴¹ idet han bl.a. taler om, at Steensens religiøse udvikling former sig som en »*nøje Parallel til hans naturvidenskabelige Arbejde*«. ⁴² Det viser sig dog hurtigt, at K. Larsens forståelse af Steensens konversion grundlæggende er af psykologisk art. Han ser en vigtig årsag til Steensens konversion i de skuffelser, han mødte i livet: »*Disse Begivenheder, hørende til det saakaldt praktiske Liv, ramte Steno uforberedt, senere oplevede han adskilligt i den Retning. Oplevelser af denne Art bidrager næsten altid til at »modne« Mennesker, d.v.s. at vænne dem til Tilværelsens Kaar. Men iøvrigt virker de meget forskelligt. I en psykologisk Tilstand som den, Steno var i, gør de oftest indadvendt, faar Mennesket til at omgive sig med et kunstigt Panser for at skærme sig mod yderligere Slag, og denne Indadvendthed er netop en frodig Jordbund for det religiøse Liv, som Skuffelser i det hele taget.*«⁴³ Ligeledes karakteristisk for K. Larsens synsmåde er hans tanke om, at det lykkedes nonnen Maria Flavia at få Steensen til at få et »*Følelsesforhold til Religionen, som kan danne Grundlag for en Værdibedømmelse af denne, og dermed er Slaget halvt vundet, den forstandsmæssige Sanktion af den fundne Værdi opnaas da meget lettere, end hvis man gaar den omvendte Vej.*«⁴⁴ Selve det religiøse gennembrud allesjælesdag 1667 kommenteres med disse ord: »*Vi er her ved det psykologiske Punkt, ved den snævre Port, hvor ingen mere kan gøre Rede for, hvad der egentlig sker, fordi det er et Følelsesfrembrud, en pludselig Følelse af »Overbevisning«, som afløser den pinefulde Tvivl og derfor føles som en usigelig Lettelse.*«⁴⁵

I de afsluttende ord kommer et helhedssyn på Steensens sjæleliv og åndelige udvikling frem: *»Hos Steno har der sikkert til al hans Erkendelse knyttet sig stærke Følelser. Dette viser sig blandt andet deri, at han paa ethvert Tidspunkt af sit Liv gik op i det, han beskæftigede sig med, med hele sin Sjæl, men han formaaede sjældent at udnytte den vundne Erkendelse og drage alle Konsekvenserne deraf. Inden han var saa vidt, havde hans Følelse fæstnet sig ved noget nyt, som tvang hans Erkendelse i en ny retning. Først efter Omvendelsen fandt hans Følelse et varigt Objekt. Netop paa dette sidste Stadium vil man vel betegne ham som et udpræget Viljesmenneske, et Menneske som vilde eet. Men denne Vilje er snarere en Dragelse. Som han paa ethvert Tidspunkt af sit Liv havde været besat af een Ting, saaledes var han i den sidste Del af sit Liv besat af Religion, saaledes at den sugede al hans Livskraft, intet Offer var ham for stort, ja det var maaske ikke Ofre, han kunde simpelthen ikk' andet. Det, han kaldte Guds Vilje, og hans egen Vilje var blevet eet.«*⁴⁶ Med et andet ordvalg og med en markeret distance til religionen tilslutter K. Larsen sig Altså A.D. Jørgensens opfattelse af, at Steensen dog *»naaede sit mål«*.

Det turde fremgå af de anførte citater, at »følelse« er et nøgleord i K. Larsens forståelse af Steensen, men godt nok på en ganske anden måde end i den ovenfor skildrede medicinhistoriske tradition. K. Larsen bruger ordet i mere filosofisk betydning, der lader fornemme en påvirkning fra Harald Høfding.⁴⁷

Afslutning

Der er i det ovenforstående beskrevet et par grundtemaer i den danske, ikke-katolske Steensen-tradition. Fuldstændighed har ikke været tilstræbt, men det væsentlige er medtaget. I forskellige kombinationer præger de skitserede synspunkter al senere dansk Steensen-litteratur. På trods af den medicinhistoriske traditions sækulariserede udgangspunkt viderefører den i sin søgen efter ikke-religiøse forklaringer på konversionen den ældre konfessionelle tradition fra J. Møller og J. Wichfeld – nogle gange endda i vulgariseret form. Selv Knud Larsen frigør sig ikke fra en vis psykologisk reduktion af Steensens åndelige udvikling. Således står A. D. Jørgensen som den, der trods en vis ensidighed i synsvinklen bedst har formået at fatte og fastholde det centrale i Steensens konversion.

Den katolske beskæftigelse med Steensen⁴⁸ har selvfølgelig et andet udgangspunkt og har derfor ikke måttet kæmpe med de samme vanskeligheder for at nå frem til en forståelse af Steensens konversion, der

bygger på Steensens egne ord.⁴⁹ De katolske forfattere har imidlertid næsten udelukkende begrænset sig til at skildre konversionens forløb. En egentlig dybtgående analyse på kildekritisk grundlag af Steensens åndelige udvikling og konversion mangler stadig.

Noter

1. Fremmedartiklerne 1569 havde en forgænger i forordningen af 11.11.1553 (først og fremmest vendt mod indvandrede nederlandske gendøbere, sakramenterer og sværmere). H.F. Rørdam (udg.): *Danske Kirkelove I* (Kbh. 1883) 361-66, 484-88 og II (1886) 126-34, 137-38. Fremmedartiklerne er også trykt i *Nye Kirkehistoriske Samlinger IV* (1867-68) 231-43.
2. Bestemmelserne gentoges i Chr. IV.s Store Reces 1643 og optoges i *Danske Lov 1683* (*Danske Lov 6.6.1-6.1.2*). *Recesserne i V.A. Secher* (udg.): *Corpus Constitutionum Daniae*. (I-VI Kbh. 1887-1918) III, 435 og V, 186.
3. Jvf. Vello Helk: *Dansk-norske studierejser 1536-1660*. Odense 1987 og Vello Helk: *Dansk-norske studierejser 1661-1813 I-II*. Odense 1991.
4. Egentlige forskningsoversigter over Steensen-litteraturen mangler, idet Gustav Scherz: *Im Rufe der Heiligkeit* (Freiburg & Kopenhagen 1953), som navnet antyder, har et snævrere sigte.
5. Jvf. f.eks. H.-I. Marrou: *De la connaissance historique*. Paris 1975, R.G. Collingwood: *The Idea of History*. London 1946 og Leif Grane: *Den uberegnelige Luther. Essays om en arv og dens forvaltning*. Kbh. 1992.
6. Fyldigste biografi er Gustav Scherz: *Niels Stensen. Eine Biographie*. I-II. Leipzig 1987-88. Niels Steensens værker foreligger i kritiske udgaver: Nicolai Stenonis *Opera Philosophica*. I-II. Ed. Vilhelm Maar. Kbh 1910; Nicolai Stenonis *Opera Theologica*. I-II. Ed. Knud Larsen et Gustav Scherz. Kbh. og Freiburg 1941-47; Nicolai Stenonis *Epistolæ et epistolæ ad eum datæ*. Ed. Gustav Scherz, adj. Joanne Ræder. I-II. Kbh. og Freiburg 1952. Brevene foreligger i dansk oversættelse ved Harriet M. Hansen (udg.): *Niels Stensens korrespondance i dansk oversættelse*. I-II. Kbh. 1987. Fuldstændig bibliografi indtil begyndelsen af 1986: Michael Jensen: *Bibliographia Nicolai Stenonis*. Mørke 1986.
7. Jvf. Hal Koch og Bjørn Kornerup (red.): *Den danske kirkes historie*. Bd. IV (Kbh. 1959) 394-400; P. Hampton Frosell: *Diplomati og religion*. Kbh. 1990, 38-49.
8. Christian Nold: *Disputatio prior contra Plur. Reverend. Dn. Nicolai Sthenonis Episcopi Titanopolitani Scrutinium reformatorum*. Kbh. 1678. Anden del udkom året efter. Steensen svarede udførligt på den første disputation, jvf. *Opera Theologica I*, 255-289.
9. Steensen kendte derimod Nolds lærebog i logik, *Leges distinguendi, seu de virtute et vitio distinctionis*. Franeker 1657, som han i sine studienotater tog kritisk stilling til. *Epistolæ 914*; H.D. Schepelem (udg.): *Niels Stensen. En dansk student i 1659 og noterne i hans Chaos-manuskript*. Kbh. 1986, 26-27.
10. *Opera Theologica I*, 143.
11. Christian Gersdorfs latinske selvbiografi: NKS 2010 4° (Det kongelige Bibliotek); jfr. Axel Garboe: *Thomas Bartholin*. (I-II Kbh. 1949-50) II, 174.
12. Jens Møller: *Authentiske Efterretninger om Niels Stenos Overgang til den katolske Kirke. Med en Forerindring om Apostasier i Almindelighed samt et Udkast til Stenos*

- Levnedsbeskrivelse. Theologisk Bibliothek. XX (1821) 219-275.
13. Møller 220.
 14. Møller 260-261.
 15. Møller 259.
 16. Møller 261.
 17. Møller 230.
 18. N.M. Petersen: Bidrag til den danske Literaturs Historie (I-V, Kbh. 1853-1861), 2. udg. III, 213.
 19. J. Wichfeld: Erindringer om den Danske Videnskabsmand Niels Stensen (Nicolaus Steno) med Portrait og Facsimile. Historisk Tidsskrift 3. rk. IV (1865-1866) 1-108.
 20. Wichfeld 4-5.
 21. Wichfeld 27-36.
 22. Wichfeld 29.
 23. Wichfeld 3.
 24. A.D. Jørgensen: Nils Stensen. Et mindeskrift. Kbh. 1884. Her benyttet i G. Scherz' genudgivelse Kbh. 1958. Ellen Jørgensen skriver i sin biografi af A.D. Jørgensen, at »Han er den første, der har forstaaet, at Stenos Liv ikke er Brud paa Brud, men har en fast indre Sammenhæng«. Dansk Biografisk Leksikon. 2. udg. ved Povl Engelstoft bd. XII.
 25. Jvf. Jørgensen 255, Wilhelm Plenkers S.J.: Der Däne Niels Stensen: ein Lebensbild, nach Zeugnisse der Mit- und Nachwelt entworfen. Freiburg im Breisgau 1884. A.D. Jørgensen havde beredvilligt stået Plenkers bi under dennes indsamling af stof i København.
 26. Jørgensen 121
 27. Jørgensen 129 og 130.
 28. Dette gælder også for A.D. Jørgensens øvrige historiske arbejde, jvf. hans egen biografi ved Lorenz Rerup i Dansk biografisk leksikon, 3. udg. ved Sv. Cedergreen Bech, bd. 7 samt Ellen Jørgensens karakteristik af hans historikerpersonlighed i Dansk biografisk Leksikon, 2. udg. ved Povl Engelstoft bd. 12.
 29. Jørgensen 79.
 30. Jørgensen 130-131.
 31. Frapperende er f.eks. afhængigheden af A.D. Jørgensen i Karl Bjarnhof: Støv skal du blive. Kbh. 1972, 2. udg. under assistance af Troels Kardel Kbh. 1986.
 32. Julius Petersen: Bartholinerne og Kredsen om dem. Kbh. 1898. Afsnittet om Steensen: 74-112.
 33. J. Petersen 106-107.
 34. Niels Steensens (Stenonis) Værker i Oversættelse ved R.E. Christensen, Axel Hansen og Knud Larsen bd. 1 (= Klassisk dansk Medicin Vol. II) Kbh. 1939. Bindet indeholder oversættelser af Steensens naturvidenskabelige værker fra årene 1661-1662.
 35. Hansen XXII.
 36. Hansen XXII-XXIII.
 37. A.D. Jørgensen 118-119.
 38. Hansen XXX.
 39. Jvf. note 6. Knud Larsen begrænsede sig til det tekstkritiske arbejde og overlod pater Scherz at kommentere teksterne. Nogle år forud havde Knud Larsen været med til at udgive Stenoniana. Bd. I. Kbh. 1933 (der kom aldrig mere) og i 1939 det i note 34 nævnte oversættelsesværk.
 40. Knud Larsen: Stenos Forhold til Filosofi og Religion. Kirkehistoriske Samlinger 6 rk. II (1938) 511-553.

41. Selv om vor kilde til A. Hansens syn på Steensens konversion er trykt året efter K. Larsens artikel i Kirkehistoriske Samlinger, antager jeg alligevel, at den udtrykker den 11 år ældre A. Hansens længe modnede syn på Steensen, og at afhængigheden altså forholder sig modsat af, hvad kronologien umiddelbart lægger op til.
42. Larsen 529.
43. Larsen 531.
44. Larsen 537.
45. Larsen 542.
46. Larsen 552-53.
47. H. Høfding definerer f.eks. religion således: »*Ved Religion tænke vi nærmest paa en sjælelig Tilstand, i hvilken Følelse og Trang, Frygt og Haab, Begejstring og Hengivelse spille en større Rolle end Eftertanke og Gransken, og i hvilken Anskuelse og Billede herske mere end Undersøgelse og Reflexion*«. H. Høfding: Religionsfilosofi. Kbh. 1906, 3.
48. G. Scherz (udg.): Niels Stensen. Meine Konversion. Kbh. 1967; G. Scherz: Niels Stensen. Eine Biographie. Leipzig 1987-88; Karen Plovgaard: Niels Stensen. Kbh. 1953, Johannes Metzler: Niels Steensen. Kbh. 1928.
49. Først og fremmest de tre centrale breve, som berører konversionen: E 36, E 73 og E 143, suppleret med de relevante afsnit af et forsvarsskrift for konversionsbrevet E 73: Defensio et plenior elucidatio epistolæ de propria conversione. Hannover 1680; Opera Theologica I 1-17, 121-129, 387-94; Epistolæ 257-60, 366-69.

Zusammenfassung

Die Konversion Niels Steensens aus dänischer, nicht-katholischer Sicht. Eine historiographische Skizze.

Der theologische Professor Christian Nold meinte 1676, daß sich die Apostasie Niels Steensens (1638-86) auf Trug oder Gewinnsucht gründete. Er gibt damit die konfessionell geprägte allgemeine Meinung seiner Zeit wieder. Fast 150 Jahre später stimmte der ebenfalls theologische Professor Jens Møller im wesentlichen Nold zu und interessierte sich deshalb nicht für Steensens *eigene* Gründe zur Konversion, sondern nur für die *Art und Weise*, in der er durch jesuitische Praktiken zur Apostasie *gebracht wurde*. Erst der Philologe N. M. Petersen, der obwohl tief religiös dem konfessionellen Christentum fern stand, konnte die Konversion als Ergebnis von Steensens »tiefem Sinn« erklären. Der ebenfalls konfessionell ungebundene Historiker A.D. Jørgensen konnte endlich 1884 die persönliche Entwicklung Steensens als zutiefst *religiös und autonom* schildern. Seine Biographie hat nicht zuletzt durch ihre literarischen Qualitäten und nationalen Blickwinkel einen dauerhaften Einfluß auf die dänische Steensen-Literatur ausgeübt. Der Medizinhistoriker Julius Petersen (1898) repräsentiert durch seine psychologische (erotische) Erklärung eine Vulgarisierung, während bei einem Axel Larsen, der die Konversion als das Ergebnis einer

fast naturwissenschaftlichen Erkenntnis wertet, der ärztliche Hintergrund ausschlaggebend scheint. Der Theologe Knud Larsen (1938) ist zu sehr vom Zeitgeist (der liberalen Theologie) geprägt, um zu einem angemessenen Verständnis zu gelangen. Eine quellenkritische Studie über Steensens Konversion bleibt ein Desideratum.